

Acabo amb desig i auguri que futures aportacions no permetin al crític ni de fer les petites observacions que ha fet al present i valuósíssim llibre.

Josep Perarnau

De València a Roma. Cartes triades dels Borja. Edició de Miquel BATLLORI. Pròleg de Modest PRATS (Sèrie gran, 21), Barcelona, Quaderns Crema 1998, 218 pp.

Les *Cartes triades dels Borja*, que acaba de publicar Miquel Batllori, són el recull epistolar més extens mai publicat sobre aquesta família valenciana instal·lada a la Roma del Renaixement. Es tracta d'una acurada antologia de seixanta-quatre cartes en català, de les quals seixanta eren inèdites, publicades amb ortografia modernitzada, acompanyades de notes de l'editor que identifiquen personatges o aclareixen el sentit d'alguns paisatges obscurs, i amb un pròleg de Modest Prats (7-31), que forneix les dades històriques bàsiques per a poder llegir contextualitzadament aquesta tria, un epistolari que cal situar entre els referents bibliogràfics imprescindibles sobre els Borja.

I és que aquesta família valenciana, violentament ambiciosa però també ambiciosament refinada, que amb Calixt III i Alexandre VI se situà en les cotes més altes del poder a l'Europa del segle XV, no ha gaudit mai de cotes gaire altes de valoració moral ni intel·lectual. Ja el segle XV va generar una llegenda negra que des d'aleshores han sabut esquivar molt pocs estudiosos d'Alexandre VI i dels seus dos fills més il·lustres, Cèsar i Lucrecia Borja. No es tracta pas de fer-ne l'apologia, però sí d'entendre'n els mòbils i, sobretot, d'entendre'ls en el seu context. Volums pretesament d'investigació com el de Jacques Robichon, *Los Borja. La trinidad maldita*, del 1991, es mouen en el terreny de la caricatura i no contribueixen a aclarir gaire res; en canvi, alguns textos literaris, documentats i seriosos, semblen ésser molt més subtils: penso en tot un clàssic, la *Lucrezia Borgia*, de Maria Bellonci, del 1939, traduïda al català el 1992; una biografia novel·lada, però que figura entre les millors aportacions al coneixement d'aquesta dama renaixentista, i també en la recent novel·la de Manuel Vázquez Montalbán, *O Cèsar o nada*, del 1998, que il·lumina amb perspicàcia les figures d'Alexandre VI, de Cèsar i de Lucrecia Borja (i la de Maquiavel).

De València a Roma. Cartes triades dels Borja, de Miquel Batllori, que cal situar entre les aportacions documentals més importants, és el primer tast d'un volum llargament anunciat, que culminarà amb la publicació de tot l'epistolari català dels Borja a «Els Nostres Clàssics», en dos volums, amb notes històriques i filològiques, i amb una introducció del propi autor. És, però, una publicació concebuda des de fa moltes dècades. Quan el 1947 Miquel Batllori s'establí a Roma va tenir la possibilitat d'entrar en contacte amb els fons borgians custodiats a l'Archivio Segreto Vaticano i, conscient de la importància dels documents inèdits sobre els Borja que tenia a l'abast, a partir dels anys cinquanta va anar publicant treballs on descrivia aquest fons epistolar, remarcava el paper del català en les corts pontificies dels dos papes Borja, Calixt III i Alexandre VI, reinterpretava aspectes de la política d'Alexandre VI i traçava una completa genealogia del llinatge; aquells estudis, aplegats ara en el volum IV de la seva *Obra completa. La família Borja*, València, Editorial Tres i Quatre 1994, són un complement indispensable per a interpretar o completar moltes de les referències que apareixen en l'epistolari ara publicat. En tots aquells treballs Batllori ja havia publicat fragments de l'epistolari dels Borja, havia manifestat la seva intenció de publicar-lo íntegrament i, sobretot, havia insistit en la seva vàlua: «constitueixen -ens deia Batllori- probablement el conjunt de lletres privades catalanes més importants de tots els temps».

Efectivament, pel tast que ara se'ns permet d'assaborir, aquest epistolari té un gran interès, tant des del punt de vista històric i polític, com des del filològic i literari. Les cartes il·lustren

la política d'Alexandre VI en un moment especialment conflictiu, però també molts altres aspectes gens marginals: la vida quotidiana -el protocol, les festes, els vestits, els menjars-, els interessos culturals, l'estat de la llengua catalana al tombant de segle -des dels arcaïsmes i les expressions refinades fins a les més populars, la interferència de català i italià, de català i castellà, i fins i tot la presència d'aragonesismes en les epístoles de Ferran d'Íxer -(d'Hixar, per tant)-, l'estil epistolar, el domini de la retòrica...

Seixanta-una de les seixanta-quatre cartes aplegades en aquesta tria foren escrites entre el setembre del 1493 i el desembre de 1494. La restricció cronològica és justificada per Batllori pel fet que «la seva base és el paperam que el papa Alexandre VI degué endur-se del palau vaticà al Castel Sant'Angelo al temps en què Carles VIII de França amb les seves hosts travessava la Itàlia central camí de la conquesta del regne de Nàpols» (34) (la dada és important també, com insinua el propi Batllori, per a explicar l'existència de l'epistolari, val a dir, per a explicar per quins motius les cartes privades d'un, i a un, sant pare no es van destruir després de la seva mort). Tot i així, Batllori obre el recull amb una carta de Roderic de Borja escrita vint anys abans, el juliol-agost de 1473, quan, molt lluny d'ésser encara el papa Alexandre VI (1492), Roderic era aleshores cardenal vicecanceller i canonge de Tarragona. Des de Tortosa, Roderic llueix els seus coneixements canònics per deixar de pagar «dos florins corrents que [...] seria tengut pagar per la lluminària del Corpus de l'any proppassat e del present» [carta 1, p. 39] i cent sous que, com a novici, li demanava el sotsxantre. L'epístola tortosina, doncs, sembla haver estat 'triada' per presentar-nos la personalitat del futur Alexandre VI.

Tres són les qüestions bàsiques de què tracta l'epistolari ara publicat: l'establiment a València i a Gandia de Joan de Borja (fill de Roderic), el nou duc de Gandia, l'establiment a Nàpols del seu germà Jofré, el nou príncep de Squillace, i els conflictes bel·lics amb França.

De l'arribada del nou duc de Gandia, Joan de Borja, a València, acabat de casar a Barcelona (agost de 1493) amb Maria Enríquez, cosina germana de Ferran II d'Aragó, i de les incidències de la seva estada a València i a Gandia fins que el 1494 fou requerit a Roma, ens en parlen el propi Joan de Borja i els seus 'quatre evangelistes' [45, p. 161] -els privats Jaume Serra, Jaume de Pertusa, Joanot Artés i Genís Fira-, Jaume Conill, vicari de Cèsar Borja, Joan Alfagerí i Jofré de Borja-Llançol, nebot d'Alexandre VI. El 29 de setembre del 1493, el duc sortia de Barcelona, el 8 d'octubre la comitiva era ja a les portes de València, però atès que el dia 9 era sant Dionís, «festa de coets e de desòrdens», ens diu Jaume Serra [4, p. 46], decidiren esperar dos dies i fer una entrada solemne el dia 10. Això no obstant, Joan de Borja no pogué evitar «entrar secretament e desfressada en València per veure la festa» (ibid.), tot un 'indici'. L'entrada oficial i solemne, per la porta de Serrans i amb un seguici pel carrer de Cavallers, la Bosseria i la Llotja vella, va fer sortir «gent infinita de poble per los carrés, dames per finestres, e, acompanyant-lo, infinits gentilshòmens, cavallés e nobles» [4, p. 48], tots els qui comptaven a la València de l'època. Després d'aquesta demostració de força, un cop establerts a València, en un palau decorat «ab tapesseria nova e singular», a part de la que el duc va fer-se dur de Roma (dels cortinatges, tapisseries (uns 'draps de Moïssès') i catifes, n'informa Jaume de Pertusa [13, p. 70]). Els intercanvis artístics, però, anaven en les dues direccions: Alexandre VI, de Roma estant, demanava reiteradament 'rajoletes' de València [cartes 8, 9 i 46, que segons el seu fill Joan «ja es fan en Gandia, e só informat reïxen millors que en Manises»: 9, p. 60], evidentment ceràmica de Manises, potser pensada per decorar la reforma del Castel Sant'Angelo, car el 25 de novembre de 1493 Joan de Castre-Pinós escriu «del vostre castell de Sant'Angel» a Alexandre VI: «Mestre Antoni, murador, ha començat lavorar ací la porta; segons diu, al dessenyo li ha manat vostra santedat» [12, p. 67]).

Començava en aquell moment el joc de les relacions socials, els passatemps a «la volta de la Marina», una zona freqüentada per «los grans de la cort e dames» [11, p. 64], les despeses sumptuàries en, entre d'altres, vestuari i joies, l'adquisició de terres per tal de garantir la solidesa econòmica del ducat, no exempta de moviments especulatiu aquí només insinuats, i

els conflictes que genera la mala administració del patrimoni, un aspecte que amoïna d'allò més Alexandre VI, aquell Roderic de Borja que a la primera carta d'aquesta tria havíem vist preocupat per deixar de pagar una part alíquota que li corresponia.

Els ducs no entraren a Gandia fins al 21 d'octubre. De les festes que se celebraren en honor seu ens n'informa, succintament, Jaume de Pertusa i, amb tota mena de detalls i un estil molt peculiar, Jaume Serra [cartes 13 i 15]; per exemple, on Pertusa explica que «devallaren tres àngels cantant; lo d'en mig ab un plat ab les claus» [13, p. 71], Jaume Serra s'esplaià: «Estava aparellat lo portal ab draps de ras; i d'alt, entre les dues torres, devallaren tres àngels cantant, portant en la mà l'u un plat d'argent, e dins, les claus de la vila; devallaren ab cert artificio, e quan foren baix, donaren les claus; ací tornaren-se'n a muntar cantant» [15, p. 77].

De la situació a Nàpols del nou príncep de Squillace, Jofré de Borja (el més jove dels fills que Roderic tingué amb Vannoza Cattanei), acabat de casar (el 7 de maig de 1494) -tot i que, pel cap alt, no passava dels catorze anys- amb Sança d'Aragó, filla natural d'Alfons II de Nàpols, ens en parlen el propi Jofré, els administradors dels prínceps Ferran d'Íxer i Antoni Gurrea, i els intrigants 'espions' [60, p. 196] Sancho de Velasco i Vasco Escoto, que tant podien saber més del que deien com dir més del que sabien. Pel que sembla, al palau napolità, a part del descontrol de les despeses, s'hi afegien afers sentimentals, intrigues de palau, maniobres secretes i secrets explicats a mitges.

Tot aquest trencaclosques familiar coincideix amb una conjuntura política especialment difícil: la guerra amb França. De fet, tots els casaments dels fills d'Alexandre VI obeïen ja a un complex i intel·ligent equilibri polític a Itàlia. Si, d'una banda, Alexandre VI estrenyia els lligams amb els Reis Catòlics, a través del matrimoni (1493) del duc de Gandia, Joan de Borja, amb Maria Enríquez, cosina germana de Ferran II, de l'altra no perdia els contactes amb el regne de Nàpols, a través del matrimoni (1494) de Jofré ab Sança d'Aragó, filla del rei de Nàpols, Alfons II. La maniobra d'apropament a Nàpols se solidificà el 1498 amb el matrimoni de Lucrècia amb el germà de Sança, Alfons d'Aragó, just quan Cèsar Borja decidí deixar la carrera eclesiàstica i entrar al servei del Lluís XII de França.

El clima bèl·lic, l'arribada de les tropes de Carles VIII a Roma, la implicació de Nàpols i Espanya o les traïcions de Giuliano della Rovere i dels Savelli planen damunt moltes de les cartes d'aquest recull i són el tema de notes breus, d'informes secrets i d'apunts d'estratègia militar i diplomàtica redactats pel propi Alexandre VI, per Cèsar Borja, pel nunci pontifici a Espanya Francesc Desprats, pel tresorer Francesc de Borja, pel capità general Bernat de Vilamarí, pel protonotari Joan de Borja-Llançol, per Nicolau Bofill, Joan de Vera, Joan Mercader, Miquel de Biure, Bartomeu Serra, Jaume Segarra o Francesc Grasset.

La qualitat literària, i les argüïes retòriques, varien segons l'emissor. A voltes, la uniforme elegància estilística sembla trair la mà d'un diligent escrivà, però, quan no és així, l'estil il·lumina tot d'una la personalitat de l'emissor i permet donar-li un relleu i una vivacitat que els simples documents difícilment aporten. Les cartes d'Alexandre VI, per exemple, van directes al gra i utilitzen poques subtiletes a l'hora d'imposar sense embuts la seva voluntat. Les dels seus fills, en canvi, tenen un grau de desenvolupament retòric major, en aquest recull sobretot les de Joan i Jofré, en una de les quals tanmateix s'hi percep ben clarament la mà d'un diligent escrivà [32]. Arran del clima bèl·lic, no sobten gens les notes breus o els guions d'estratègies bèl·liques.

Però estilísticament en aquesta tria sobresurten les epístoles de Jaume Serra: vives, iròniques, plenes de jocs de paraules i de girs populars. Serra, nascut a Alzira, al servei de Roderic de Borja ja abans que arribés al pontificat, fou l'encarregat de pactar el matrimoni de Pere Lluís de Borja amb Maria Enríquez, gestió de màxima importància, car implicava, per a la família Borja, entroncar amb la casa reial d'Aragó. Mort prematurament Pere Lluís de Borja, Serra dugué a terme les negociacions oportunes per al matrimoni de Maria amb Joan de Borja, que heretà així el ducat i la promesa. Les diverses gestions que realitzà al servei d'Alexandre VI foren recompensades amb l'arquebisbat d'Oristany a Sardenya l'11 d'abril de 1492; i, tot i que

no és gens clar que mai hagués visitat la seva diòcesi, Serra no dubtà a plànyer-se sovint del poc prestigi que suposava un bisbat a Sardenya: «recordar-s'ha d'aquest esclau relegat en Sardenya, lloc dedicat per als condemnats, e transferir-m'ha en terra ferma, que no haja a estar a discreció de les indòmites ones, que són irades ,non patet aditus' a treure'n un diner» [52, p. 184].

Tot plegat, ben subtil, si ho comparem amb la mena de peticions de prebendes que sovintegen en aquest epistolari i que en general són formulades de manera ben clara i precisa. Sigui com sigui, el 17 de desembre de 1498, Alexandre VI el féu cardenal i degué participar activament en la vida cultural Romana, si ho jutgem per les referències a Serra en obres de teatre representades en l'Urbs. El 1510 renuncià l'indòmit arquebisbat a favor de Pere Serra, nebot seu. Fins ara, de la seva prosa només en coneixiem dos fragments brevíssims (de cinc i deu ratlles) editats pel propi Batllori, en la documentació aplegada sobre *El naixement de Joan de Borja i Enríquez (Obra Completa, IV, 131 i 139-140)*, però on no s'apreciaven les seves dots estilístiques. Ara Batllori en publica cinc extenses epístoles [4, 10, 15, 45, 52], que contribueixen a donar-li relleu.

Tot plegat, només una de les agradables sorpreses, que ens deparen aquestes *Cartes triades* i que ens fan desitjar que ben aviat Miquel Batllori enllesteixi l'epistolari català complet dels Borja.

Josep Solervicens

Manuel PEÑA, *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona, 1473-1600)*. Prólogo de Ricardo GARCÍA CÁRCCEL, Barcelona, Editorial Milenio 1996, 372 pp.

El títol d'aquesta obra no indica pas, feliçment, el seu contingut ni dona una idea aproximada dels problemes metodològics, amb els quals l'autor s'ha barallat. No li'n sabríem pas fer retrat, sobretot perquè el pròleg del dr. Ricard García Cárcel desfà tot d'una l'ambigüitat del títol i situa el lector en el context extraordinàriament ric, on es mou Manuel Peña, coneixedor de tota la ja rica tradició bibliogràfica catalana i espanyola, i familiaritzat amb la historiografia internacional sobre història de l'imprès i cultura del llibre. La conjunció d'aquestes dues condicions, al costat d'un tercer element, que valorarem més endavant, determina la complexitat i la novetat d'aquesta obra, a la qual també ens haurem de referir.

El primer capítol és dedicat a exposar la qüestió de la historiografia del llibre, amb referència especial als treballs sobre història de la impremta i cultura del llibre en l'Espanya del s. XVI; s'hi analitzen punts tan candents com és ara la utilització de mètodes quantitius en història cultural, amb els seus avantatges i limitacions; el procés d'alfabetització en l'Antic Règim i les seves connexions amb l'evolució de la impremta i les reformes religioses; la incidència de l'imprès, de la lectura i del llibre com a producte en sèrie en la configuració de la cultura, entesa a la manera de Roger Chartier, com «un conjunt de pràctiques i representacions mitjançant les quals l'individu construeix el sentit de la seva existència a partir d'unes necessitats i determinacions socials múltiples» (60-61), amb la qual cosa és obligat de tenir en compte la pluralitat d'usos i apropiacions de textos comuns que circulen en una societat donada, més enllà de les diferències de formació i de nivell social.

El capítol segon examina el món professional de la impremta i del llibre en la Barcelona del segle XVI, partint sobretot dels treballs de Jordi Rubió i Balaguer i de Josep M. Madurell i Marimon, i ampliant-los a l'estudi de les relacions entre llibreters, per tenir una idea més clara dels anants i vinents d'un comerç viu i molt més variat que no s'havia cregut. Hi són esbrinades les primeres passes de la impremta i de la llibreria a Barcelona, amb l'estudi d'alguna dinastia (els Trinxer, 1488-1599), les relacions de Barcelona amb els grans centres europeus productors de llibres (Lió, Venècia, París, etc.), el marc jurídic i l'organització